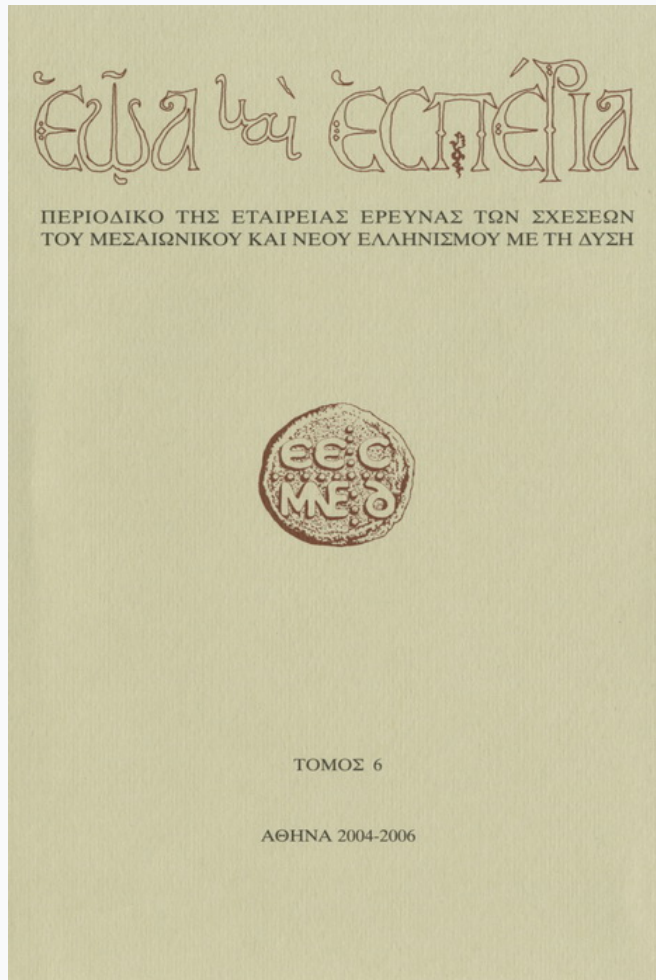

Eoa kai Esperia

Vol 6 (2006)

**Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΠΙΕΙΚΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ
ΜΑΡΣΙΛΙΟΥ ΤΗΣ ΠΑΔΟΒΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΔΟΒΑ
ΣΤΟ ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ 13ου ΚΑΙ 14ου ΑΙΩΝΑ**

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΥΡΟΣ

doi: [10.12681/eaesperia.68](https://doi.org/10.12681/eaesperia.68)

To cite this article:

ΣΥΡΟΣ Β. (2006). Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΕΙΚΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΜΑΡΣΙΛΙΟΥ ΤΗΣ ΠΑΔΟΒΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΔΟΒΑ ΣΤΟ ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ 13ου ΚΑΙ 14ου ΑΙΩΝΑ. *Eoa Kai Esperia*, 6, 75–96. <https://doi.org/10.12681/eaesperia.68>

**Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΠΙΕΙΚΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ
ΜΑΡΣΙΛΙΟΥ ΤΗΣ ΠΑΔΟΒΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΣΤΗΝ ΠΑΔΟΒΑ ΣΤΟ ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ
13ου ΚΑΙ 14ου ΑΙΩΝΑ***

Ἡ μετάφραση τῶν *Πολιτικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλη τὸ 1260 περίπου ἀπὸ τὸν Γουλιέλμο τοῦ Moerbecke γέννησε μιὰ σειρὰ συζητήσεων πάνω σὲ βασικά ζητήματα τῆς πολιτικῆς θεωρίας, οἱ ὁποῖες στρέφονταν γύρω ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῆς ἰδανικῆς πολιτείας καὶ τὸ πρότυπο τοῦ τέλειου ἡγεμόνα, καὶ ἔδωσε ἀποφασιστικὴ ὠθηση στὴν προβληματικὴ πάνω σὲ ἔννοιες-κλειδιὰ τῆς πολιτικῆς σκέψης, ὅπως αὐτὲς εἰσῆχθησαν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἔννοιες εἶναι ἡ *ἐπιείκεια*, ἡ ὁποία, λόγῳ τῆς σύνδεσής της μὲ τὸ θέμα τῆς δικαιοσύνης, ἀποτελέσκει ἀντικείμενο ἔντονου ἐνδιαφέροντος ἀπὸ τοὺς ὑπομνηματιστὲς τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ ἄλλους μεσαιωνικοὺς πολιτικούς στοχαστὲς, ὅπως ὁ Μαρούλιος τῆς Πάδοβα, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποίησαν τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς ἐφαλτήριο καὶ βασικὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν δικῶν τους ἰδεῶν.

Γεννημένος γύρω στὸ 1290 στὴν Πάδοβα καὶ γιὸς τοῦ Bonmatteo Mainardini, ἑνὸς τοπικοῦ συμβολαιογράφου, ὁ Μαρούλιος¹ σπούδασε ἱατρικὴ καὶ φυσικὲς ἐπιστῆμες στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιοῦ. Εἶναι πολὺ

* Τὸ ἄρθρο βασίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὰ ἐρευνητικὰ ἀποτελέσματα τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς μου: *Die Rezeption der aristotelischen politischen Philosophie bei Marsilius von Padua: Eine Untersuchung zur ersten Diktion des Defensor pacis* (Φιλοσοφικὴ Σχολή, Πανεπιστήμιο τῆς Χαϊδελβέργης 2003). Θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μου στὸν Καθηγητὴ κ. Λίνο Μπενάκη γιὰ τὴν εὐγενεὴ πρόσκληση νὰ δημοσιευθεῖ τὸ παρὸν ἄρθρο στὸ περιοδικὸ *Ἐφα καὶ Ἑσπέρια*, ὅπως ἐπίσης καὶ στὸν Ἰωάννη Δημητρακόπουλο γιὰ τὰ ἐνδιαφέροντα σχόλια καὶ κριτικὲς παρατηρήσεις του στὸ κείμενο.

1. Γιὰ τὴν βιογραφία καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μαρούλιου βλ. C. PINCIN, *Marsilio* [Pubblicazioni dell'Istituto di Scienze Politiche dell'Università di Torino, 17], Torino 1967, σ. 21-54· C. DOLCINI, *Introduzione a Marsilio da Padova* [I filosofi, 63], Roma/Bari 1995· J. HALLER, *Zur Lebensgeschichte des Marsilius von Padua*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 48 (1929) 166-199 [ἀνατ. σέ: Ο ἸΔΙΟΣ, *Abhandlungen zur Geschichte des Mittelalters*, Stuttgart 1944, σ. 335-368]. Πρβλ. ἐξάλλου, C.W. PREVITE-ORTON, *Introduction*, στί: Ο ἸΔΙΟΣ, *The "Defensor Pacis" of*

πιθανό ότι ξεκίνησε τις σπουδές του στην Πάδοβα με τον Πέτρο του Άμπανο (1259-1316), καθηγητή στο Παρίσι από το 1290 ως το 1305 και από το 1307 στην Πάδοβα, έναν από τους σπουδαιότερους φυσικούς φιλοσόφους του Δυτικού Μεσαίωνα και δεινό μεταφραστή φυσικών και ιατρικών πραγματειών του Άριστοτέλη, του Ίπποκράτη, του Γαληνού και άλλων συγγραφέων από τα ελληνικά, τα όποια σπούδασε στη διάρκεια μιας σύντομης παραμονής του στην Κωνσταντινούπολη². Τον Δεκέμβριο του 1312 ο Μαρσίλιος εξέλεγή για ένα εξάμηνο πρύτανης (rector) του Πανεπιστημίου του Παρισιού, μία θέση, η οποία δινόταν κατά κύριο λόγο σε ταλαντούχους νέους ευπόρων οικογενειών.

Στις 24 Ιουνίου 1324, ο Μαρσίλιος ολοκλήρωσε σύμφωνα με δική του μαρτυρία τη συγγραφή του έργου του *Defensor pacis* ('Ο Ύπερασπιστής της ειρήνης'). Στην πραγματεία αυτή, η οποία αποτελεί το πιο σημαντικό έργο του Μαρσίλιου και ένα από τα κορυφαία κείμενα της μεσαιωνικής πολιτικής σκέψης, ο Μαρσίλιος επιδίδεται σε μία όξεία πολεμική ενάντια στις έπανελλημμένες απόπειρες του Πάπα Ιωάννη ΚΒ' για ανάληψη κοσμικής εξουσίας και ενεργό συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα³, υποστηρίζοντας σθεναρά τον αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ κοσμικής και πνευματικής εξουσίας. 'Ο *Defensor pacis* χωρίζεται σε τρία μέρη (Dictiones). Στο πρώτο, ο Μαρσίλιος προβαίνει σε αναλυτική έκθεση των βασικών αρχών της πολιτικής φιλοσοφίας του, παραπέμποντας συστηματικά σε διάφορα έργα του Άριστοτέλη, και κυρίως στα *Πολιτικά*. Στο δεύτερο και μεγαλύτερο, εξετάζει τις σχέσεις

Marsilius of Padua, Cambridge 1928· C. K. BRAMPTON, Marsiglio of Padua, Life, *English Historical Review* 37 (1922) 501-515, και πιο πρόσφατα το κεφάλαιο Marsilius von Padua: *Defensor pacis*, στο: J. MIETHKE, De potestate papae. Die päpstliche Amtskompetenz im Widerstreit der politischen Theorie von Thomas von Aquin bis Willhelm von Ockham [Spätmittelalter und Reformation, N.R., 16], Tübingen 2000, σ. 204 κ.έξ. Μια χρήσιμη παρουσίαση ενός μεγάλου μέρους της νεότερης βιβλιογραφίας πάνω στον Μαρσίλιο προσφέρει το άρθρο του J. MIETHKE, Literatur über Marsilius von Padua (1958-1992), *Bulletin de Philosophie Médiévale* 35 (1993) 150-165· για βιβλιογραφία από το 1992 μέχρι σήμερα βλ. SYROS, Die Rezeption, ό.π.

2. Βλ. σχετικά, N. G. SIRAI, Pietro d'Abano e Taddeo Alderotti, Two Models of Medical Culture, *Medioevo* 11 (1985) 139-162 [άντ. σέ: Ο ΙΔΙΟΣ, Medicine in the Italian Universities, 1275-1600 (Education and Society in the Middle Ages and Renaissance, 12), Leiden 2001].
3. Πρώτη έκτυπωση με τον πρόλογο ενός προτεστάντη κληρικού: Βασιλεία 1522· βασική έκδοση: MARSILIUS VON PADUA, *Defensor pacis*, R. SCHOLZ (έκδ.) [Fontes iuris germanici antiqui in usum scholarum ex monumentis germanicae historicae, separatim editi, 7], Hannover 1933 (στο έξής ως *DP*).
4. Πρβλ. F. J. CESAR, *Causa singularis discordie e situacao italiana no Defensor pacis* de Marsilio de Padua, *Patristica et Mediaevalia* 18 (1997) 20-28.

κράτους και εκκλησίας και επιχειρεί, επικαλούμενος την Βίβλο και διαφόρους εκκλησιαστικούς συγγραφείς, με στόχο να αποδείξει ότι ο κληρός δεν πρέπει να έχει εξαναγκαστική εξουσία ούτε ο Πάπας απόλυτη εξουσία («plenitudo potestatis»). Το τρίτο μέρος περιέχει μία περίληψη των επιχειρημάτων του έργου με τη μορφή 42 «conclusiones».

Ο Μαρσίλιος οικοδομεί ένα σχήμα πολιτικής οργάνωσης, στο οποίο το σώμα των πολιτών αποτελεί την ύψιστη νομοθετική αρχή και την μοναδική θεμιτή πηγή κάθε μορφής εξουσίας. Ο *Defensor pacis* θεωρήθηκε προϊόν συνεργασίας του Μαρσίλιου με τον στενό του φίλο Ιωάννη του Jandun (ca. 1290-1328), σημαντικό ύπομνηματιστή των έργων του Αριστοτέλη και του Αβερρόη και καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού, ο οποίος θεωρήθηκε άρχηγός της κίνησης των ακραίων Αβερροϊστών στη γαλλική πρωτεύουσα. Το 1326, μόλις έγινε γνωστή ή δημοσίευση του έργου, οι δυο φίλοι εγκατέλειψαν το Παρίσι, αναζητώντας καταφύγιο στην αυλή του Γερμανού βασιλιά Λουδοβίκου Δ' Βαυαρίας στο Μόναχο, όπου εισήλθαν στον στενό κύκλο των συμβούλων του Λουδοβίκου για να καταδικασθούν τον επόμενο χρόνο από τον Πάπα ως αίρετικοί. Το 1327 ο Μαρσίλιος έλαβε ενεργό μέρος στην εκστρατεία του Λουδοβίκου στην Ιταλία, πρωτοστατώντας στη στέψη του δεύτερου ως αυτοκράτορα στη Ρώμη το 1328, χωρίς την παπική συγκατάθεση, και στην ανακήρυξη ενός αντιπάπα. Ύστερα από την αποτυχία της εκστρατείας ο Μαρσίλιος επέστρεψε στη Γερμανία, όπου έζησε μέχρι τον θάνατό του το 1342 ως προσωπικός γιατρός του Λουδοβίκου. Το 1324 συνέγραψε τον *Defensor minor*, έργο το οποίο αποτελεί επιτομή του *Defensor pacis*.

Ο Μαρσίλιος θίγει το θέμα της επιείκειας στην παρουσίαση των προσόντων του ιδανικού ήγεμόνα. Σύμφωνα με τον Παδοβάνο στοχαστή, ο ύποδειγματικός ήγεμόνας πρέπει να διαθέτει φρόνηση, ήθικη, αρετή και επαρκείς ένοπλες δυνάμεις για να είναι σε θέση να επιβάλλει με εξαναγκαστική δύναμη («potestas coactiva»), την οποία του παραχωρεί ο νομοθέτης, τον νόμο, όπως επίσης και να έμφορεϊται από αγάπη και εϋνοια για το υπάρχον πολίτευμα⁵. Μιά από τις βασικές λειτουργίες της φρόνησης είναι να καθοδηγεί τον ήγεμόνα, όταν καλείται να εκφέρει κρίση στις περιπτώσεις πολιτικών πράξεων, οι οποίες δεν καθορίζονται από το νόμο, τον οποίο οφείλει γενικά να ακολουθεί πιστά⁶. Συνάμα, ο ήγεμόνας είναι αναγκαίο να διαθέτει ήθικη αρετή, ιδιαίτερα δικαιοσύνη, επειδή η ύπαρξη ενός διεφθαρμένου ήγεμόνα έγκυμονει σοβαρά προβλήματα για την πολιτεία, όσο καλούς

5. DP I.xiv.

6. DP I.xiv.3-5.

νόμους καὶ ἂν ἔχει αὐτή. Ὁ μελλοντικός ἡγεμόνας πρέπει νὰ κατέχει καὶ μιὰ ἐπιπλέον ἀρετή, τὴν ἐπιείκεια, ἡ ὁποία θὰ τὸν κατευθύνει ἰδιαίτερα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ αἰσθήματά του σὲ ἐκείνες τὶς περιπτώσεις, σὲ ὁποῖες ὁ νόμος παρουσιάζει ἀτέλειες. Συντασσόμενος μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ Μαροσίλιος ὀρίζει ὡς ἐπιείκεια τὴν διόρθωση τοῦ νόμου, ὅταν αὐτὸς ἀποτυγχάνει λόγῳ τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν καταστάσεων. Αὐτὸ ἀκριβῶς, διευκρινίζει ὁ Μαροσίλιος, εἶναι ὅ,τι ἐννοοῦν οἱ νομικοὶ μὲ τὸν ὄρο «*aequitas*» ὡς καλοπροαίρετη ἐρμηνεία ἢ μετριοσμὸ τοῦ νόμου σὲ μιὰ περίπτωση, τὴν ὁποία ὁ νόμος συμπεριλαμβάνει στὴν αὐστηρὴ γενικότητά του, ἀλλὰ ἀποτυγχάνει καθὼς δὲν ἐξαιρεῖ αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἀπὸ τὴν καθολικότητα τοῦ γενικοῦ κανόνα, ἂν καὶ θὰ εἶχε κάνει κάτι τέτοιο ἐντελῶς ἢ μὲ μετριότητα, ἂν τὴν εἶχε προβλέψει⁸.

Τὸ ἐπιεικὲς συνιστᾷ γὰρ τὸν Ἀριστοτέλη τὴν διόρθωση τοῦ νόμου, ὅταν αὐτὸς ἐμφανίζει ἐλαττώματα λόγῳ τοῦ γενικοῦ χαρακτήρα του, ὑπὸ τὴν ἐννοια ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ κάνει κάποιος μιὰ καθολικὴ ἀπόφασι γιὰ ὁρισμένα πράγματα, ἡ ὁποία νὰ εἶναι ὀρθή⁹. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγεῖ ὅτι, ἂν προκύψει μιὰ περίπτωσι, τὴν ὁποία δὲν καλύπτει ὁ νόμος, τότε εἶναι σωστό, ὅπου ὁ νομοθέτης ἀποτυγχάνει ἢ διαπραττεῖ σφάλμα λόγῳ ὑπεραπλούστευσις, νὰ διορθωθεῖ αὐτὴ ἢ παράλειψι μὲ βάση τὸ τί θὰ εἶχε πεῖ ὁ νομοθέτης, ἂν ὁ ἴδιος ἦταν παρὼν καὶ τὸ πὼς θὰ εἶχε διαμορφώσει τὸ νόμο, ἂν εἶχε προβλέψει τὴν περίπτωσι.

Ἄν προβοῦμε τώρα σὲ μιὰ προσεκτικὴ σύγκρισι τῆς ἐννοιας τῆς ἐπιείκειας, ὅπως ἀναπτύσσεται στὸν Μαροσίλιο, θὰ δοῦμε ὅτι ὁ Μαροσίλιος, μολο-

7. DP I.xiv.6.

8. *Cui siquidem eciam in principante futuro conveniens est assequi virtutem quandam vocatam epieikeiam, qua dirigitur iudex precipue secundum affectum, in quibus lex deficit. Unde Aristoteles 4o Ethicorum, tractatu de iusticia, inquit: Et hec natura est, que epieikes directio legis, ubi deficit propter particulare. Quam, extimo, iuriste volunt equitatem dicere. Est enim hec benigna legis quedam interpretacio vel moderacio in aliquo casu, quem lex sub rigoris universalitate comprehendit, in quo pro tanto lex deficere dicitur, quia ipsum a regula non excepit, quem tamen si sic futurum attendisset ab universalitate regule cum aliquo moderamine vel simpliciter excepisset.* (DP I.xiv.7).

9. Ἡθικ. Νικομ. 1137a28-b27. Ἀπὸ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. σχετικὰ J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, *Das Rechtsdenken der Griechen* [Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, 78], München 1985, σ. 17-26· E. M. MICHELAKIS, *Platons Lehre von der Anwendung des Gesetzes und der Begriff der Billigkeit bei Aristoteles*, München 1957· K. KUYERS, *Billigkeit bei Aristoteles*, *Mnemosyne* 5 (1937) 289-301· H. MEYER-LAURIN, *Gesetz und Billigkeit im attischen Prozess* [Graezistische Abhandlungen, 1], Weimar 1965· R. A. SHINER, *Aristotle's theory of equity*, στὸ: *Justice, law and method in Plato and Aristotle*, S. PANAGIOTOU (ἐκδ.), Edmont 1987, σ. 173-191, C. GEORGIADIS, *Equitable and equity in Aristotle*, στὸ: *Justice, law and method*, ὁ.π., σ. 159-172.

νότι διατείνεται ότι ακολουθεί τὸν Ἀριστοτέλη, σὲ μεγάλο βαθμὸ παρεκκλίνει ἀπὸ τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο.

Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι ὁ Μαρσίλιος ἀνάγει τὴν ἐπιείκεια, ἡ ὁποία παρουσιάζεται στὴν ἀριστοτελικὴ διδασκαλία ὡς ἕξις (“habitus”), σὲ ἀρετὴ. Κάτι τέτοιο ἴσως νὰ ὑποδηλώνει τὴ στενὴ σύνδεση μεταξὺ ἐπιείκειας καὶ δικαιοσύνης στὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ Μαρσίλιου, ἂν καὶ ὁ ἴδιος ἀποφεύγει ὁποιαδήποτε ἀναφορὰ στὸ παράδειγμα τοῦ λεσβιακοῦ μολύβδινου κανόνα, ὅπως αὐτὸ προσάγεται ἀπὸ τὸν Σταγειρίτη στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*¹⁰. Βέβαια, ὁ Μαρσίλιος ἀκολουθεῖ μὲ συνέπεια ὡς κάποιον σημεῖο τὸν ἀριστοτελικὸ ὁρισμὸ τῆς ἐπιείκειας, ἐρωτήματα ὅμως ἐγείρονται ἀπὸ τὴν ταύτιση τῆς «aequitas» τῶν νομικῶν τοῦ Μεσαίωνα μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ ἐπιείκεια, τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ. Στὴν προσέγγισή του ὁ Παδοβάνος διαφοροποιεῖται ριζικὰ ἀπὸ τοὺς ἀριστοτελικοὺς ὑπομνηματιστὲς τοῦ Ὑστερου Μεσαίωνα, ὅπως ὁ Ἀλβέρτος ὁ Μέγας καὶ ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦν τὸν παραδοσιακὸ ρωμαϊκὸ ὁρισμὸ τῆς «aequitas» ὡς δικαιοσύνης γενικά, ἂν καὶ ἤδη στὸν Ἀκινάτη ἀπαντᾷ ἡ ταύτιση τῶν ἐννοιῶν «aequitas» καὶ «epieikeia», οἱ ὁποῖες προσδιορίζουν τὸ εἶδος δικαιοσύνης, τὸ ὁποῖο ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸ «φυσικὸ δίκαιο»¹¹. Ἡ ἀναφορὰ ὥστόσο τοῦ Μαρσίλιου στοὺς

10. Ἠθικ. Νικομ., 1137b27-32. Πὰ τὴν ἐννοια τῆς ἐπιείκειας στὸν Μαρσίλιο βλ. τὴν ἐξαιρετικὰ διαφοριστικὴ μελέτη του G. KISCH, Die Aequitaslehre des Marsilius von Padua, *Archiv des historischen Vereins des Kantons Bern* 44 [Festschrift für Hermann Reenfahrt] (1958) 413-422 (ἀντ. στὸ: Ο ἸΔΙΟΣ, Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit, Studien zum humanistischen Rechtsgedanken [Basler Studien zur Rechtswissenschaft, 56], Basel 1960, σ. 434-446). Ἐπίσης, A. GHISALBERTI, Sulla legge naturale in Ockham e in Marsilio, *Medioevo* 5 (1979) 303-315.

11. Βλ. σχετικὰ κυρίως τὶς ἐξῆς μελέτες: G. KISS, Billigkeit und Recht, *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie* 3 (1909/10) 536 κ.ἐξ· Ο ἸΔΙΟΣ, Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit, Studien zum humanistischen Rechtsgedanken [Basler Studien zur Rechtswissenschaft, 56], Basel 1960, σ. 214· M. DUBOIS, The Virtue of Aequitas in the Moral Philosophy of Thomas Aquinas, στὸ: *AEQUITAS and EQUITY: Equity in Civil Law and Mixed Jurisdictions*, (= Papers presented at the Second International Conference on Aequitas and Equity), A. M. RABELLO (ἐκδ.), Jerusalem 1997, σ. 140-150· E. WOHLHAUPT, Aequitas canonica. Eine Studie aus dem kanonischen Recht [Veröffentlichungen der Sektion für Rechts- und Staatswissenschaft / Gorres- Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im katholischen Deutschland, 56], Paderborn 1931· L. J. RILEY, The History, Nature and Use of Epieikeia in Moral Theology [The Catholic University of American Studies in Sacred Theology, Second Series, 17], Washington 1948· P. E. HUGON, De epieikeia et aequitate, *Angelicum* 5 (1928) 359-367. Πάνω στὶς σχέσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀκινάτη μὲ τὴ νομικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς του B. C. KUHLMANN, Der Gesetzesbegriff beim Hl. Thomas von Aquin im Lichte des Rechtsstudiums seiner Zeit, Bonn 1912 καὶ A. HARDING, The Reflection of Thirteenth-Century Legal Growth in Saint Thomas's Writings, στὸ: *Aquinas and Problems of His Time*, G. VERBEKE - D. VERHELST (ἐκδ.) [Mediaevalia Lovaniensia, Series I/Studia V], Louvain 1976, σ. 18-37.

νομικούς της εποχής του, οί όποιοι στό κείμενο του *Defensor pacis* δέν κατονομάζονται, εἶναι ἐξαιρετικά προβληματική, μιᾶς καί τὸ θέμα αὐτό δέν ἀπασχολεῖ καθόλου τὰ νομικά κείμενα τοῦ Μεσαίωνα. Ἐξάλλου, ὁ ἑλληνικός ὅρος «ἐπιείκεια», ὁ όποῖος κατὰ τὰ ἄλλα χρησιμοποιεῖται συχνά στήν φιλοσοφική γραμματεία τοῦ 13ου καί 14ου αἰώνα, πολιτογραφήθηκε στό ἐννοιολογικό ὄπλοστάσιο τῶν νομικῶν μόλις τόν 16ο αἰώνα¹². Εἶναι εὐλόγο νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι ὁ Μαροσίλιος ἀναφέρεται ἔμμεσα στή γνωστή διατύπωση τοῦ Ρωμαίου νομικοῦ Κέλσου: «Benignius leges interpretandae sunt, quo voluntas earum conservetur»¹³. Βασιζόμενοι στό κλασικό ρωμαϊκό ὕλικό, οἱ νομικοί τοῦ Ὑστερου Μεσαίωνα ἀκολούθησαν τόν παραδοσιακό ὀρισμό τῆς «aequitas» ὡς καλοπροαίρετης ἐρμηνείας ἢ μετριασμοῦ τοῦ νόμου, καί σέ αὐτό τὸ σημεῖο ἡ διδασκαλία τους ἐφάπτεται μέ ἐκείνη τοῦ Ἀριστοτέλη. Φυσικά, ἡ πραγμάτευση τῆς ἐπιείκειας ὅπως ἀναπτύσσεται στά νομικά κείμενα τοῦ Μεσαίωνα ἐστιάζεται στή σφαῖρα τῆς νομικῆς πράξης καί δέν λαμβάνει ὑπόψη, γιά παράδειγμα, τήν ἐννοια τῆς «aequitas» ὡς οὐσιώδους γνωρίσματος μιᾶς συγκεκριμένης στάσης ζωῆς, μέ τήν ὁποία ἀσχολεῖται διεξοδικά ὁ Ἀριστοτέλης. Ἀπό τὸ γεγονός, λοιπόν, ὅτι ὁ Μαροσίλιος ἐπιλέγει τήν ἐκδοχή τῶν νομικῶν ὡς ἀφετηρία γιά τήν παρουσίαση τῆς “aequitas”, φαίνεται καθαρά ὅτι ἡ ἐπιείκεια ὀρίζεται στόν *Defensor pacis* ὡς ἀρετή, ἡ ὁποία ἀφορᾷ αὐστηρά τῇ νομικῇ πράξει καί ἀξιολογεῖται συνακόλουθα ὡς μία ἀπό τίς κύριες ιδιότητες τοῦ ἐπίδοξου ἡγεμόνα. Π’ αὐτόν τόν λόγο ἀπουσιάζει κάθε ἀναφορά στήν ἀριστοτελική σχέση μεταξύ ἐπιείκειας καί τῶν ἀπαιτήσεων καί συμφερόντων τοῦ «ἐπιεικοῦς» ἀνθρώπου, στόν κεντρικό πυρήνα

12. Περισσότερα βλ. H. F. JOLOWICZ, *Roman Foundations of Modern Law*, Oxford 1957, σ. 57 κ.ἐξ. Πρβλ. LEFEVRE, *Dictionnaire de droit canonique*, Fasc. Xxvi, Paris 1951, s.v. Epikie, σύμφωνα μέ τόν όποῖο ὁ Andreas Tirakuellus (1479-1559) ἦταν ὁ πρῶτος νομικός ὁ όποῖος ἔκανε χρήση τοῦ ἑλληνικοῦ ὅρου. Μέ βάση αὐτῆς τίς παρατηρήσεις μπορεῖ κανεῖς νά διαγνώσει ἀνεπαρκῆ ἐξοικείωση τοῦ Μαροσίλιου μέ τῇ νομικῇ σκέψει τῆς εποχῆς του, ἂν καί ὁ ἴδιος εἶχε πρόσβαση σέ διάφορες νομικές πηγές. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ *Defensor pacis* ἦταν γόνος οἰκογένειας μέ ἀξιόλογη νομική παράδοση: ὁ πατέρας του Bonmatteo καί ὁ θεῖος του Corrado ἐργάζονταν στήν Πάδοβα ὡς συμβολαιογράφοι καί ὁ ἀδελφός του Giovanni ὑπηρέτησε τὸ 1295 ὡς “iudex”, κάτι πού σύμφωνα μέ τὰ καταστατικά τοῦ Κολλεγίου τῶν δικαστῶν τῆς Πάδοβας προϋπέθετε κατοχή σχεδόν ὁλόκληρου τοῦ *Corpus iuris civilis* καί νομικές σπουδές διάρκειας τουλάχιστον ἑξὶ χρόνων. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες βλ. J. MIETHKE, Marsilius von Padua. Die politische Philosophie eines lateinischen Aristotelikers des 14. Jahrhunderts, στό: *Lebenslehren und Weltentwürfe im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit: Politik-Naturkunde-Theologie*, H. BOECKMANN - B. MOELLER - K. STACKMANN (ἐκδ.) [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, III 179], Göttingen 1989, σ. 63.

13. Πρβλ. KISCH, Erasmus, ὁ.π., σ. 441 κ.ἐξ.

της οποίας βρίσκεται ή θεώρηση της επιείκειας ως ἐγκράτειας καὶ πραότη-
τας στὴ σφαῖρα τῶν νομικῶν ἀξιώσεων, ποὺ ἐγείρει κανεὶς καὶ ὡς στοιχείου
ἀπαραίτητου γιὰ τὸν ἰδανικὸ τρόπο ζωῆς¹⁴.

Ἡ «aequitas» βρέθηκε στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος πολλῶν μεσαι-
ωνικῶν ὑπομνηματιστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ Ἀλβέρτος ὁ Μέγας ὀρίζει ὡς
«epieikeia» τὴν δικαιολογημένη παράβλεψη ἑνὸς νόμου γιὰ περιπτώσεις,
στὶς ὁποῖες ἡ ἐφαρμογὴ του θὰ ἐπέφερε ἀποτελέσματα ἀντίθετα ἀπὸ ἐκεῖνα
ποὺ ὁ ἴδιος ἐπιδιώκει¹⁵. Οἱ ἀπόψεις του παρουσιάζουν στενὴ συγγένεια μὲ
ἐκεῖνες τοῦ βυζαντινοῦ ὑπομνηματιστῆ τοῦ Ἀριστοτέλη Μιχαὴλ Ἐφεσίου.
Στὸν Θωμὰ Ἀκινάτη ἡ ἐπιείκεια δηλώνει ὅχι τὴν κάλυψη καὶ ἐπανόρθωση
τῶν κενῶν καὶ ἀνεπαρκειῶν τοῦ νόμου, ἀλλὰ τὴν διόρθωση ἁδικῶν
(γρᾶπτῶν) νόμων ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα¹⁶. Ὁ Ἀκινάτης ἐξαίρει τὴ σημασία τῆς
τήρησης τῶν νόμων, ὑποστηρίζοντας ὅμως ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδικῶν περι-
πτώσεων εἶναι ἀπεριόριστος καὶ ὅτι ὁ νόμος ἐμφανίζει ἐλαττώματα, ἐπειδὴ
δὲν μπορεῖ νὰ καλύψει ὁλόκληρο τὸ φάσμα τῶν ὑπαρχουσῶν δυνατοτήτων.
Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀκινάτη ὑπάρχουν πάντα ἐξαιρέσεις καὶ ὁ νομοθέτης πρέ-
πει νὰ ἔχει συνείδηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος. Ὅπως ἀκριβῶς στὴ φύση
μποροῦν νὰ συμβοῦν λάθη (“errores”), τὰ ὁποῖα ὁ ἐρευνητὴς τῶν φυσικῶν
φαινομένων στὴν προσπάθειά του νὰ καταλήξει στὴ διατύπωση γενικῶν
προτάσεων δὲν μπορεῖ νὰ προβλέψει, στὴ διαδικασία τῆς νομοθεσίας οἱ
ἀνθρώπινες πράξεις δὲν ἔχουν πάντα τὸν ἴδιο χαρακτήρα καὶ λαμβάνουν
χαρακτῆρα διαφορετικὸ σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις¹⁷. Γιὰ νὰ προσδώσει πει-

14. Τὸ ἴδιο συμπέρασμα συνάγει ὁ KISCH, Erasmus, ὁ.π., σ. 442.

15. Προβλ. WOHLHAUPT, Aequitas canonica, ὁ.π. καὶ M. MÜLLER, Der hl. Albertus Magnus und die Lehre von der Epikie, *Divus Thomas. Jahrbuch für Philosophie und spekulative Theologie* 3 Serie, 12 (1934) 165 κ.ἐξ., καθὼς καὶ τὴν παλαιότερη ἀλλὰ σὲ πολλὰ σημεῖα ἀκόμη πολῦτι-
μη μελέτη τοῦ W. ARENDT, Die Staats- und Gesellschaftslehre Alberts des Großen. Nach den Quellen dargestellt [Deutsche Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftslehre, 8], Jena 1929.

16. Ὁ Ἀκινάτης γράφει συγκεκριμένα: *Semper enim vitandum est iniustum iudicium. Sed quandoque leges scriptae iniustitiam continent, secundum illud Isaiae 10: “Vae qui condunt leges iniquas, et scribentes iniustitias scripserunt”. Ergo non semper est secundum leges scriptas iudicandum* (Summa Theologiae, Secunda Secundae, quaestio LX, art. 5). Προβλ. KISCH, Erasmus, ὁ.π., σ. 442 κ.ἐξ., 216 κ.ἐξ., καθὼς καὶ C. J. HERING, Der Schematismus der “particularis determinatio” des hl. Thomas von Aquin als Ansatz eines offenen normativen Systems, *Wahrheit und Wert in Bildung und Erziehung* 3 (1962) 521 [ἀνατ. σέ: *Aequitas und Toleranz. Gesammelte Schriften von Carl Joseph Hering*, E. FECHNER - E. v. HIPPEL - H. FROST (ἐκδ.), Bonn 1971, σ. 28-33].

17. Sancti Thomae Aquinatis In decem libros Ethicorum Aristotelis ad Nicomachum expositio, R. M. SPIAZZI (ἐκδ.) Torino ³1964. *Quia igitur in talibus necesse est quod legislator universaliter loquatur propter impossibilitatem comprehendendi particularia, nec tamen est possibile quod in*

στική δύναμη στis θέσεις του, ὁ Ἀκινάτης καταφεύγει σὲ ἓνα παράδειγμα, τὸ ὁποῖο συναντᾷ κανεῖς ἤδη στὰ ὑπομνήματα στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* τοῦ Ἀλβέρτου τοῦ Μεγάλου, τοῦ Μιχαήλ Ἐφεσίου καὶ τοῦ Εὐστρατίου Νικαίας¹⁸: ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι ἀπαγορεύεται σὲ ξένους νὰ ἀνέβουν στὰ τεῖχη τῆς πόλης, προκειμένου νὰ ἀποτραπεῖ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἐξουσία μὲ βία, θὰ ἦταν ἀναμφίβολα ἄδικο καὶ μὴ ἐπιεικὲς νὰ τιμωρηθοῦν μὲ βάση τὸν νόμο ἂν ἀνέβαιναν στὰ τεῖχη σὲ περίπτωσι ἐχθρικής ἐπίθεσης καὶ μὲ ξεχωριστὴ ἀνδρεία ἔσωζαν τὴν πόλη. Σὲ περιπτώσεις πού τὸ γράμμα τοῦ νόμου φαίνεται ὅτι δὲν συνάδει μὲ τὸν σκοπὸ του, ὁ Ἀκινάτης συνιστᾷ νὰ προσανατολίζεται κανεῖς σὲ αὐτὸν καὶ νὰ διαμορφώνει τὸ θετὸ δίκαιο σὲ ἁρμονία μὲ τὰ προστάγματα τοῦ φυσικοῦ δικαίου, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ διάπραξη ἀδικίας ἐκ μέρους τοῦ δικαστῆ¹⁹.

Τέλος, θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἀνατρέξουμε καὶ στὴ διδασκαλία τοῦ Ζιλ τῆς Ρώμης γιὰ τὴν ἐπιείκεια, γιὰ νὰ φανοῦν πληρέστερα τὰ σημεῖα ἀπόκλισης ἀνάμεσα στὴν ἐρμηνεία τοῦ Μαρσίλιου καὶ τὶς ἀπόψεις τῶν ὑπομνηματιστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ἐπιείκεια. Ὁ «Doctor Fundatissimus» συζητᾷ τὸ πρόβλημα στὸ τρίτο βιβλίο τῆς πραγματείας του *De regimine principum* στὸ πλαίσιο τῆς συζήτησής του σχετικὰ μὲ τὶς συνθήκες, στὶς ὁποῖες πρέπει νὰ δίνει προσοχὴ ὁ δικαστὴς γιὰ νὰ ἐνεργεῖ μὲ φιλανθρωπία καὶ μετριοπάθεια καὶ ὄχι μὲ σκληρότητα, καὶ νὰ δείξει συγχώρηση στὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία²⁰. Στὴν πραγματικότητα ὁ Ζιλ ἐνδιαφέρεται ὄχι τόσο γιὰ τὸν δικαστὴ ὅσο γιὰ τὸν ιδεώδη ἡγεμόνα, καθῆκον τοῦ ὁποῖου εἶναι, ὅπως ἐπισημαί-

omnibus recte se habeat id quod dicitur propter hoc quod deficit in paucioribus, legislator accipit id quod est ut in pluribus, et tamen non ignorat quod in paucioribus contingit esse peccatum: sicut etiam naturalis dicit quod homo habet quinque digitos et tamen novit quod propter errorem naturae, ut in paucioribus accidit aliquos habere plures vel pauciores (V.16.7). Talis enim est materia operabilium humanorum, quod non sunt universaliter eodem modo, sed ut in paucioribus diversificantur; sicut reddere depositum secundum se iustum, est et ut in pluribus bonum; in aliquo tamen casu potest esse malum, puta si reddatur gladius furioso (V.16.8).

18. MICHAELIS <EPHESIUS>, In librum quintum Ethicorum Nicomacheorum commentarium, M. HAYDUCK (ἐκδ.) Berlin 1901, σ. 67.1 κ.ἐξ.· EUSTRATIUS <NICAENUS>, In Aristotelis Ethica Nicomachea VI commentaria, G. HEYLBUT (ἐκδ.), Berlin 1892, σ. 372.7 κ.ἐξ. Πρβλ. HELIODORUS, In Ethica Nicomachea Paraphrasis, G. HEYLBUT (ἐκδ.), Berlin 1889, σ. 109. Βλ. J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, Aristotle's Equity, στὸ: *AEQUITAS and EQUITY: Equity in Civil Law and Mixed Jurisdictions*, ὅ.π., σ. 12-22 (εἰδικὰ σ. 17-19).

19. In decem libros Ethicorum, ὅ.π., V.16.9.

20. Γιὰ τὰ ἀκόλουθα βλ. G. KISCH, Das Epieikeiaproblem bei Aegidius Romanus, στὸ: *O IΔΙΟΣ, Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit, Studien zum humanistischen Rechtsgedanken* [Basler Studien zur Rechtswissenschaft, 56], Basel 1960, σ. 407-433.

νει, να επιδεικνύει ακόμη μεγαλύτερη καλοσύνη απ' ό,τι ο δικαστής²¹. Στηριζόμενος στη *Ρητορική* του Άριστοτέλη - και όχι στα *Ἠθικά Νικομάχεια* - ο Ζίλ απαριθμεί δέκα παράγοντες, οι οποίοι διασφαλίζουν την μετριοπάθεια του δικαστή. Οί τρεις πρώτοι είναι ή ανθρώπινη φύση καθαυτή, ή νομοθέτης και ή εὐνοϊκή ἑρμηνεία τῶν νόμων ὑπὲρ τοῦ κατηγορουμένου²². Ἐπικαλούμενη ή ανθρώπινη φύση τὴν ἀδυναμία καὶ ἀστάθειά της καὶ τὴν ροπή της στο κακό, ἐκλιπαρεῖ γιὰ συγχώρηση, σὲ περίπτωση ποὺ διαπράττει ἀδίκημα. Π' αὐτὸ ὁ Ζίλ θεωρεῖ τὴν πραότητα ἐπιβεβλημένη. Ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ δικαστής πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζει τὸν κατηγορούμενο μὲ εὐσπλαχνία καὶ ὄχι μὲ σκληρότητα, ὅπως ἀκριβῶς ὁ βασιλιάς ἢ ὁ ἡγεμόνας, ὁ ὁποῖος εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴ νομοθεσία, πρέπει νὰ λαμβάνει ὑπόψη του τὴν κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐπιρρεπὴς σὲ σφάλματα. Ὅπως ἀποφαίνεται ὁ Ζίλ, οἱ νόμοι χαρακτηρίζονται ἀπὸ ὑπέρμετρο σκληρότητα γιὰ λόγους ἐκφοβισμοῦ καὶ συνεπῶς ὁ δικαστής πρέπει νὰ ἐπιδιώκει εὐνοϊκὴ ἑρμηνεία τῶν νόμων καὶ νὰ μετριάξει τὴ σκληρότητα τῆς ποινῆς. Ἐπίσης, ὁ Ζίλ ἐκτιμᾷ ὅτι κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες ἐπιβάλλεται ὁ ὑποσκελισμὸς τοῦ νόμου καὶ ή διόρθωσή του, προκειμένου νὰ μὴ ματαιώσει κανεῖς τὸ σκοπὸ τοῦ νομοθέτη μὲ τὸ νὰ προβεῖ σὲ αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου. Πάντως, γιὰ τὸν Ζίλ εἶναι ἀπόλυτα σαφὲς ὅτι ὁ νόμος ἀποτυγχάνει λόγω τῆς γενικότητάς του, ἀναφορικά μὲ τὸ ἐρώτημα ποὺ θέτει ὁ Ἄριστοτέλης, ἂν τελικὰ εἶναι καλύτερο ἢ πολιτεία νὰ διοικεῖται ἀπὸ τὸν καλύτερο ἡγεμόνα ἢ τὸν καλύτερο νόμο, ὁ Ζίλ προκρίνει τὴν πρώτη λύση· ή διοίκηση ἑνὸς βασιλιᾶ εἶναι ἐγγύηση γιὰ τὴν διόρθωση τῶν λαθῶν τοῦ νόμου καὶ ὁ βασιλιάς ἀναλαμβάνει τὸ ρόλο τοῦ «μεσίτη» ἀνάμεσα στὸν φυσικὸ καὶ θετικὸ νόμο, ἀκολουθώντας τὶς ἐπιταγὲς τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ ἐπομένως τοῦ φυσικοῦ νόμου²³, ρυθμίζοντας τὸ θετικὸ δίκαιο καὶ ἀποφεύγοντας νὰ ἐφαρμόσει ἕνα

21. *Patet ergo, quomodo decet iudices esse magis clementes quam seueros. Et si hoc decet iudices, multo magis decet reges et principes, quibus congruit, ampliori bonitate pollere. Decet itaque eos esse clementes et benignos, non quia iustitiam deserant, quia sine ea pax regni et bonus status ciuium non potest consistere; sed saluato communi bono et pace regni quantum possibile est, debent ad misericordiam declinare.* AEGIDIUS ROMANUS (COLONNA), *De regimine principum* libri III, Romae 1556 (ἀντ. Frankfurt 1968), III, 2, 23 (σ. 516-517). W. BERGES, *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*, Leipzig 1938 (ἀντ. Stuttgart 1952), σ. 409 κ.ἑξ.

22. Οἱ ὑπόλοιποι ἑπτὰ εἶναι: ή πρόθεση τοῦ δράστη, ὁ ἀριθμὸς καλῶν πράξεων, τὸ μᾶκρος τοῦ χρόνου ποὺ πέρασε, τὸ περίσσευμα τῆς καλοσύνης σὲ σχέση μὲ τὴν κακία, ή εὐπείθεια τοῦ κατηγορουμένου, ή ἱκανότητα τοῦ πταίσαντος γιὰ βελτίωση καὶ ή ταπεινότητα ὑποταγῇ τοῦ ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος ῥέπει σὲ σφάλματα.

23. *De regimine principum*, III, ὁ.π., 2, 29 (σ. 531-533).

νόμο στήν περίπτωση πού αὐτός δὲν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ²⁴.

Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις καθιστοῦν κατανοητό, γιατί ὁ Μαρσίλιος δὲν υἱοθετεῖ τὴν κλασικὴ ρωμαϊκὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐπιείκεια, ἀποστασιοποιούμενος παράλληλα ἀπὸ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς προγενέστερης ἀριστοτελικῆς παράδοσης, ἢ ὅποια ὀρίζει ὡς ἐπιείκεια τὴν διόρθωση ἢ τροποποίηση ἀδικῶν νόμων. Ὁ Μαρσίλιος προβάλλει ἀντίθετα ἓναν καινούριο ὀρισμὸ τῆς ἐπιείκειας ὡς εὐνοϊκῆς ἐρμηνείας τῶν κειμένων νόμων, οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦν προῖδὸν τῆς συλλογικῆς φρόνησης τῶν πολιτῶν, τοῦ «ἀνθρώπου νομοθέτη» («legislator humanus») ἢ τοῦ «βαρύνοντος μέρους» του («valentior pars», ὡς ἀπόδοση τῆς ἀριστοτελικῆς ἔκφρασης «κρεῖττον μέρος») ²⁵. Ὁ «legislator humanus» συνιστᾷ τὸν νευραλγικὸ ἀρμό τῆς πολιτείας, ὅπως τὴν ὁραματίζεται ὁ Μαρσίλιος. Σὲ αὐτὸν ἀνήκει ἡ ἐξουσία νὰ θεσπίζει νόμους καὶ νὰ διορίσει, νὰ τιμωρήσει ἢ ἀκόμη καὶ νὰ καθαιρέσει τὸν ἡγεμόνα, ἂν κρίνει κάτι τέτοιο ἀναγκαῖο γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ ²⁶. Εἶναι ἄλλωστε προφανές, μὲ βάση αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις, γιατί ὁ Μαρσίλιος ὑποστηρίζει στὴν ἐρμηνεία του τῆς ἀριστοτελικῆς διατύπωσης: *Inconveniens forte utique videbitur, si melius percipiat quis duobus oculis et duabus auribus iudicans et agens duobus pedibus et manibus, quam multi multis* (Πολιτ. 1287b26-9/DP I.xi.3), ὅτι ἡ κρίση τῶν μεμονωμένων περιπτώσεων πρέπει νὰ λαμβάνει χώρα μὲ γνώμονα ἓναν νόμο, ὁ ὁποῖος εἶναι καρπὸς συλλογικῆς φρόνησης, καὶ ὄχι τὴν κρίση τοῦ δικαστῆ. Ὁ Παδοβάνος παραποιεῖ ἐδῶ τὸ νόημα τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου. Ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἰδανικὸ νομοθέτη, ὅπως ὁ Λυκοῦργος ἢ ὁ Σόλων ²⁷, καὶ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ὑπαρξῆς περισσότερων δικαστῶν ἀντὶ ἐνὸς σὲ περιπτώσεις οἱ ὁποῖες δὲν καλύπτονται ἀπὸ τὸ νόμο, γιατί εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκφέρουν πιὸ ἀσφαλεῖς κρίσεις ἀπ' ὅτι ἓνας μόνον δικαστής. Ὁ Μαρσίλιος δίδει ἀπὸ τὴν πλευρὰ του ἔμφραση στὸ γεγονός ὅτι ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἀνήκει στὸ σῶμα τῶν πολιτῶν

24. De regimine principum, III, ὁ.π., 2, 29 (σ. 533).

25. DP I.xii.3.

26. DP I.xv.

27. Πολιτ. 1273b26-74b26. Πρβλ. Πολιτ. 1266a39-b8· 1266b9· 1327b36· 1332b9· Ἡθικ. Νικομ. 1102a7-12. Βλ. σχετικὰ V. SYROS, The Principle of the Sovereignty of the Multitude in the Works of Marsilius of Padua, Peter of Auvergne and Some Other Aristotelian Commentators, σκό: *The World of Marsilius of Padua: the Life and Work of a Medieval Political Theorist*, G. MORENO-RIANO (ἐκδ.), Turnhout 2006. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀριστοτελικὴν ἰδέα τοῦ ἰδανικοῦ νομοθέτη βλ. E. RUSCHENBUSCH, Πάτριος πολιτεία. Theseus, Drakon, Solon und Kleisthenes in Publizistik und Geschichtsschreibung des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr., *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 7 (1958) 398-424· J. J. KEANEY, Aristotle's Politics 2.12 1274a22b-a28, *American Journal of Ancient History* 6 (1981) 97-100.

ἢ τὸ πῶς ἰσχυρὸ μέρος τοὺς καὶ ὅτι ὁ ἡγεμόνας πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ τοὺς νόμους, οἱ ὁποῖοι θεσπίζονται ἀπὸ αὐτοὺς. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο δὲν ἀναγνωρίζει στὸν ἡγεμόνα τὸ δικαίωμα τῆς ἀλλαγῆς ἀδικῶν νόμων, τὸ ὁποῖο ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὸν «legislator humanus». Ὁ Μαρσίλιος τονίζει ὅτι σὲ καμιά περίπτωση δὲν ἔχουν ὁ δικαστὴς ἢ ὁ ἡγεμόνας τὸ δικαίωμα νὰ ἐκφέρουν κρίσεις ἢ νὰ δώσουν ἐντολὲς σχετικὰ μὲ θέματα, ποὺ ἀφοροῦν τὴν πολιτεία, χωρὶς νὰ ἀκολουθοῦν τὸ νόμο, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κακία, ἄγνοια καὶ πλάνη²⁸. Π' αὐτὸ προτείνει σὲ ἀπόλυτη συμφωνία μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, στὸν ὁποῖο καὶ παραπέμπει, οἱ ὀρθοὶ νόμοι νὰ καθορίζουν ὅσο περισσότερα ζητήματα γίνεται καὶ νὰ ἀφεθεῖ τὸ μικρότερο δυνατό περιθώριο στὴν κρίση ὧν καλοῦνται νὰ αποφασίσουν, ὅσο ἐνάρτεται καὶ ἂν εἶναι αὐτοί²⁹, κάτι τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὸν Παδοβάνο ἀποτελεῖ ἀναγκαία συνθήκη γιὰ τὴν ἀσφάλεια καὶ βιωσιμότητα τῆς πολιτείας³⁰. Ἔργο τοῦ ἡγεμόνα εἶναι λοιπὸν ἡ ἀταλάντευτη τήρηση τῶν νόμων καί, συμπληρωματικά, ἡ κάλυψη τῶν κενῶν ποὺ δημιουργοῦνται ἐξ αἰτίας τοῦ γενικοῦ χαρακτήρα τοῦ νόμου. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς αὕτη ἡ τροποποίηση τοῦ ἀριστοτελικοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἐπιείκειας, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ τὸν Μαρσίλιο στὴν ἄρση τῆς σύνδεσης μεταξὺ ἐπιείκειας καὶ φυσικοῦ δικαίου, ἡ ὁποία κατέχει κεντρικὴ σημασία στὴν ἀριστοτελικὴ καὶ τὴν σχολαστικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία.

Ἡ θεώρηση τῆς ἐπιείκειας στὸν *Defensor pacis* διεκδικεῖ ἰδιαίτερη θέση στὴν ἱστορία αὐτῆς τῆς ἐννοίας, ἂν ἀνατρεῖξει κανεὶς σὲ ἔργα τῆς νεότερης πολιτικῆς φιλοσοφίας, ὅπως ὁ *Λεβιάθαν* τοῦ Θωμᾶ Χόμπς. Ὁ Χόμπς πρεσβεύει χαρακτηριστικὰ τὴν ἀποψη, ὅτι τὸ ἀξίωμα τοῦ δικαστῆ ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἀνώτατης ἐξουσίας³¹. Πὰ τὸν Ἀγγλοστοχαστὴ ὁ ἐκάστοτε κάτοχος τῆς ἀνώτατης ἐξουσίας ὀφείλει νὰ εἶναι ὁ ἀποκλειστικὸς νομοθέτης καὶ νὰ λαμβάνει ἀποφάσεις γιὰ πόλεμο καὶ εἰρήνη³². Ὁ καλὸς δικαστὴς πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ τὶς κατευθυντήριες γραμμὲς τοῦ φυσικοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος θεμελιώνεται στὴν ἐπιείκεια, νὰ λειτουργεῖ ὡς ἐρμηνευτὴς του καὶ νὰ ἐπιτελεῖ τὸ ἔργο του ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὀργή, φόβο, μῖσος, ἀγάπη καὶ εὐσπλαχνία³³.

Ταυτόχρονα, ὁ Μαρσίλιος ἀπομακρύνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἄραβα πολιτικοῦ στοχαστῆ καὶ ὑπομνηματιστῆ τοῦ Ἀριστοτέλη Ἀβερρόη, ὁ ὁποῖος ἐκλαμβάνει ὡς «aequitas» (ἀραβικὰ *adāla*) τὴν διόρθωση τῶν

28. DP I.xi.4.

29. DP. I.xi.4- πρβλ. I.xi.5- I.xi.8 καὶ Ἀριστ., Ρητορ. 1354a32.

30. DP I.ix.5-8.

31. Κεφ. 17.

32. Κεφ. 26 καὶ 17.

33. Κεφ. 26.

ἀτελειῶν καὶ τῶν ἀνεπαρκειῶν τοῦ νόμου, οἱ ὁποῖες ὀφείλονται στὸν γενικὸ χαρακτήρα του³⁴. Ἡ σύγκριση τῶν ἀπόψεων τοῦ Μαροσίλιου καὶ τοῦ Ἀβερρόη σχετικά μὲ τὴν ἐπιείκεια μπορεῖ νὰ συμβάλλει καίρια ὄχι μόνο στὴν τοποθέτηση τοῦ Μαροσίλιου στὸ πλαίσιο τῶν μεσαιωνικῶν συζητήσεων σχετικά μὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα, πὺν ἔλαβαν χώρα στοὺς κόλπους τῆς ἀραβικῆς καὶ ἑβραϊκῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ στὴν εὐρύτερη προβληματικὴ τῶν σχέσεων τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Μαροσίλιου μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἀραβα προκατόχου του, εἰδικὰ ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ Μαροσίλιος ἔχει συχνὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἔνθερμος πρόμαχος τοῦ κινήματος τοῦ λατινικοῦ ἀβερροϊσμοῦ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιοῦ³⁵. Πὰ τὴ διασάφηση τῶν θέσεών του ὁ Ἀραβας

34. AVERROES, In libros decem Moraliū Nicomachiorū expositio, στὸ: *Aristotelis opera cum Averrois commentariis*, τ. 3, Venetiis 1562 (ἀνατ. Frankfurt 1962), 248r. Πρβλ. AVERROES, Commentary on Plato's Republic, E. I. J. ROSENTHAL (ἐκδ.) [University of Cambridge Oriental publications / published for the Faculty of Oriental Studies, 1], Cambridge 1956, σ. 159 κ.ἑξ., 258 κ.ἑξ. Βλ. G. HOURANI, Averroes on good and evil, *Studia Islamica* 16 (1962) 13-40 (εἰδικὰ σ. 38 κ.ἑξ.) καὶ O. LEAMAN, An Introduction to Medieval Islamic philosophy, Cambridge 1985, σ. 146. Πρβλ. ἐπίσης s. v. nāmūs A. de BIBERSTEIN-KAZIMIRSKI, Dictionnaire arabe-français, Cairo 1875 (ἀνατ. Paris 1960), καὶ πὺν γενικά M. HADDURI, The Islamic Conception of Justice, Baltimore 1984.
35. Πὰ τὴν πρόσληψη τοῦ Ἀβερρόη καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς «ἀβερροϊστικοῦ κινήματος» βλ. ἀπὸ ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ μελετῶν, E. RENAN, Averroës et l'averroïsme. Essai historique, στὸ: O. IΔΙΟΣ, *Œuvres complètes*, τ. 3, Paris 1949, σ. 9-365 [ἀνατ. (=Références) (Paris 2002)]· C. H. BUTTERWORTH, What is political Averroism?, στὸ: *Averroismus im Mittelalter und in der Renaissance*, F. NIEWOHNER - L. STURLESE (ἐκδ.), Zürich 1994, σ. 239-250· W. HUBENER, Unvorgreifliche Überlegungen zum möglichen Sinn des Topos "politischer Averroismus", (στὸν ἴδιο τόμο, σ. 222-238)· Z. KUKSEWICZ, Der lateinische Averroismus im Mittelalter und in der Frührenaissance, στὸ: *Philosophy and Learning: Universities in the Middle Ages*, M. J. HOENEN (ἐκδ.) [Education and society in the Middle Ages and Renaissance, 6], Leiden/New York/Köln 1995· G. ΠΙΑΙΑ, Averroisme politique: Anatomie dun mythe historiographique, στὸ: *Orientalische Kultur und europäisches Mittelalter*, A. ZIMMERMANN - I. CRAEMER-RUEGENBERG (ἐκδ.) [Miscellanea Mediaevalia, 17], Berlin 1985, σ. 288-300. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ἐπίμαχο θέμα τῆς πατρότητος τοῦ *Defensor pacis* βλ. N. VALOIS, Jean de Jandun et Marsile de Padoue auteurs du «Defensor pacis», *Histoire littéraire de France* 33 (1906) 528-623, καὶ στὴν μέχρι σήμερα πὺν σημαντικὴ μελέτη πάνω στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννου τῆς Jandun ἀπὸ τὸν L. SCHMUGGE, Johannes von Jandun (1285/89-1328): Untersuchungen zur Biographie und Sozialtheorie eines lateinischen Averroisten [Pariser Historische Studien, V], Stuttgart 1966, σ. 95 κ.ἑξ. Σύμφωνα μὲ τὶς δυὸ προαναφερθεῖσες σπουδές, ὁ *Defensor pacis* εἶναι κοινὸ ἔργο τοῦ Μαροσίλιου καὶ τοῦ Ἰωάννη· ἡ θέση αὐτὴ εἶναι ὥστόσο ἐξαιρετικὰ προβληματικὴ, ἀφοῦ ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἰωάννη, ἡ ὁποία ὀφείλει πολλὰ στὸ ἔργο τοῦ Ἀβερρόη, καὶ τὶς θεμελιακὰς ἀρχές, οἱ ὁποῖες διέπουν τὸν *Defensor pacis* ὑπάρχουν κρίσιμες καὶ οὐσιαστικὲς διαφορές. Βλ. σχετικά καὶ μὲ μὴ σειρὰ καίριων ἐπιχειρημάτων ἐνάντια στὴν θέση τῶν Valois καὶ Schmugge τὸ σημαντικὸ ἄρθρο τοῦ A. GEWIRTH, John of Jandun and the *Defensor Pacis*, *Speculum* 23 (1948) 267-272, ὅπως ἐπίσης καὶ C. DOLCINI, Marsilio da Padova

φιλόσοφος επικαλείται τὸ παράδειγμα τοῦ «ἱεροῦ πολέμου» (jihād)³⁶: σύμφωνα μὲ τὸ ἰσλαμικὸ δίκαιο, ὅλοι οἱ μουσουλμάνοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ μάχονται κάθε στιγμή ἐνάντια στοὺς ἀλλόπιστους. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ αὐστηρὴ τήρηση μιᾶς τόσο γενικῆς ἐντολῆς μπορεῖ εὐκαιριακὰ νὰ βρεῖ ἰσχύ μόνον σὲ ἰσλαμικὲς περιοχὲς καὶ νὰ ἀποδειχθεῖ τελικὰ ὡς ἄγνοια τῆς πρόθεσης τοῦ νομοθέτη. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο πρέπει νὰ δοθεῖ προτίμηση στὴν εἰρήνη.

Παρόμοιες ἀπόψεις ἐκφράζονται καὶ στὴν πραγμάτευση τῆς ἐπιείκειας ἀπὸ τὸν Ἑβραῖο φιλόσοφο Μωυσὴ Μαΐμονίδη στὸ 34ο κεφάλαιο τοῦ «Ὁδηγοῦ τοῦ συγκεχυμένου» καὶ στὸ Ὑπόμνημά του στὴ *Μισνέ Τορά*. Ὁ Μαΐμονίδης συνάγει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς «aequitas» ὡς συμπλήρωσης τοῦ νόμου ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ περιπτώσεων, στὶς ὁποῖες ἡ πιστὴ τήρηση τοῦ νόμου ἐπιφέρει ἄδικα ἀποτελέσματα ἀκριβῶς λόγω τοῦ γενικοῦ χαρακτήρα του. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ ὅμως, ὁ Μαΐμονίδης ἀποδίδει γενικὰ βαρύνουσα σπουδαιότητα στὴ γενικότητα τοῦ νόμου καὶ στὴ διασφάλιση καὶ προώθηση τοῦ γενικοῦ χαρακτήρα του. Ἀπόρροια αὐτῆς τῆς ἀντίληψης εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μαΐμονίδης ἀντιστρατεύεται κατηγορηματικὰ ὁποιοσδήποτε τροποποιήσεις τῆς *Torā* χάριν ἱκανοποιήσεως ἀτομικῶν ἀναγκῶν, ὑπεραμυνόμενος τῆς διαφύλαξης τοῦ γενικοῦ χαρακτήρα τῆς *Torā* μέσῳ τῶν ραββινικῶν διαταγῶν, οἱ ὁποῖες ἀποβλέπουν στὸ γενικὸ καὶ ὄχι στὸ εἰδικό³⁷.

e Giovanni di Jandun, σὺν: *Storia della chiesa*, τ. 9: *La crisi del Trecento e il papato avignonese*, 1274-1378, D. QUAGLIONI (ἐκδ.), Cinisello Balsamo 1994, σ. 435-446, καὶ πλὴ πρόσφατα SYROS, *Die Rezeption*, ὁ.π., μὲ νέα ἐπιχειρήματα γιὰ ἐπίρρωση τῶν ἐνστάσεων τοῦ Gewirth.

36. Κυριολεκτικὰ σημαίνει jihad «προσπάθειες μὲ στρατιωτικὰ μέσα». Βλ. R. FIRESTONE, *Jihad. The Origin of Holy War in Islam*, New York 1999 καὶ *Jihad in Medieval and Modern Islam. The Chapter on Jihad from Averroes' Legal Handbook "Bidayat al- mudjtahid" and the Treatise "Koran and fighting" by the Late Shaykh-al-Azhar, Mahmud Shaltut*, R. PETERS (ἐκδ.) [Nisaba, 5], Leiden 1977· O ΙΔΙΟΣ, *Islam and Colonialism. The Doctrine of Jihad in Modern History* [Religion and society, 20], Hague 1977.

37. Ἡ μαϊμονίδεια ἀντίληψη τῆς ἐπιείκειας, ὅπως σκιαγραφεῖται στὸν Ὁδηγὸ τοῦ συγκεχυμένου, δὲν εἶναι ἄμοιρη ἐρμηνευτικῶν προβλημάτων. Σὲ αὐτὴ τὴ συνάφεια βλ. ἀπὸ μιά πλοῦσια βιβλιογραφία I. ENGLARD, *The Problem of Equity in Maimonides*, σὺν: *AEQUITAS and EQUITY: Equity in Civil Law and Mixed Jurisdictions*, ὁ.π., σ. 83-127· E. I. J. ROSENTHAL, *Torah and νόμος in medieval Jewish Philosophy*, σὺν: O ΙΔΙΟΣ, *Studia semitica*, τ. 1: *Jewish themes* [University of Cambridge Oriental publications / published for the Faculty of Oriental Studies, 16], Cambridge 1971, σ. 309-324 (πρῶτη δημοσίευση σὲ *Studies in Rationalism, Judaism and Universalism*, R. LOEWE (ἐκδ.), London 1966, σ. 215-230). Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελεῖ περίληψη μερῶν ἀπὸ τὰ τρία πρῶτα κεφάλαια τοῦ ἔργου τοῦ ROSENTHAL, *Griechisches Erbe in der jüdischen Religionsphilosophie des Mittelalters* (=Franz Delitzsch-Vorlesungen 1957), Stuttgart 1960, τὰ ὁποῖα ἐπικεντρώνονται στὶς σχέσεις μεταξὺ *Torā* καὶ νόμου. Πρβλ. O ΙΔΙΟΣ, *Maimonides' conception of State and Society*, σὺν: *Studia semitica* τ. 1, ὁ.π., σ. 275-288 [ἀρχικὰ δημοσιεύθηκε ὡς ἄρθρο στὸν συλλογικὸ τόμο *Moses Maimonides*, I. EPSTEIN

Είναι προφανές ότι ο Μαροσίλιος παραμένει αυστηρά προσανατολισμένος στην εικόνα του ήγεμόνα ως ανώτατου δικαστή μέσα στην πολιτεία, το πρωταρχικό μέλημα του οποίου συνίσταται στην εφαρμογή και περιφρούρηση της δικαιοσύνης. Στόν *Defensor pacis* βρίσκει κανείς πολλές διατυπώσεις, οι οποίες μαρτυρούν ότι ο Μαροσίλιος σχεδιάζει το πρότυπο του τέλειου ήγεμόνα με γνώμονα τις επιταγές της νομικής πράξης³⁸. Για τον Μαροσίλιο ο ήγεμόνας - ή κυβέρνηση γενικά («pars principans») - αποτελεί βασικό συντελεστή σταθερότητας της πολιτείας, αφού κάθε μορφή κοινωνικής οργάνωσης κυφορεί αναπόδραστα διενέξεις, έριδες, συγκρούσεις και διχασμό, φαινόμενα τα οποία μπορούν να έχουν ως αποτέλεσμα τη διάλυσή της. Γι' αυτό τον λόγο επιβάλλεται η ύπαρξη ενός κανόνα δικαίου καθώς και ενός φύλακα ή εκτελεστή του δικαίου, ο οποίος θα αναλάβει την τιμωρία των παραβατών του νόμου και όσων παρενοχλούν την λειτουργία της πολιτείας από το έσωτερικό ή το έξωτετικό³⁹. Ο ήγεμόνας είναι ο «φύλακας του δικαίου»⁴⁰, και «ἔμψυχος νόμος»⁴¹.

Αξίζει να τονισθεί ότι η αντίληψη αυτή διατρέχει και τα έργα της γραμματείας για τα προσόντα και τα καθήκοντα του ιδανικού «ποδεστά» («podestà literature», «Podestà-Spiegel») του 13ου και 14ου αιώνα⁴², όπως ο

(ἐκδ.), London 1935, σ. 191-204]. Για τὸ ἴδιο θέμα βλ. D. NOVAK, *Natural Law in Judaism*, Cambridge 1998 (ἰδιαίτερα τὸ κεφάλαιο: Maimonides' teleology of the law, σ. 92-121)· N. RAKOVER, *Law and Equity in Aristotle and Maimonides*, στό: *Individu et société. L'influence d'Aristote dans le monde méditerranéen*, T. ZARCONI (ἐκδ.) [Varia Turcica, 10], Constantinople 1988, σ. 67-76· O. LEAMAN, *Moses Maimonides*, London/New York 1990, σ. 139 κ.ἐξ.

38. Για παράδειγμα I.ix.4. Πρβλ. ἐδῶ ἐνδεικτικά τὸ βασικὸ σύγγραμμα τοῦ P. COSTA, *Iurisdictio. Semantica del potere politico nella pubblicistica medievale (1100-1433)*, Milano 1969, καθὼς καὶ D. WYDUCKEL, *Princeps Legibus Solutus. Eine Untersuchung zur frühmodernen Rechts- und Staatslehre* [Schriften zur Verfassungsgeschichte, 30], Berlin 1979· L. K. BORN, *The Perfect Prince: a Study in Thirteenth- and Fourteenth-Century Ideals*, *Speculum* 3 (1928) 470-504· F. KERN, *Recht und Verfassung im Mittelalter*, *Historische Zeitschrift* 120 (1919) εἰδικὰ 9 κ.ἐξ., 47, 50.

39. *DP* I.iv.4.

40. *DP* I.iv.2. Πρβλ. I.v.8· I.xvii.1-4.

41. *DP* II.viii.6 με παραπομπή στὰ Ἡθικ. Νικομ. 1132a21-2. Για τὴ μεσαιωνικὴ θεώρηση τοῦ κυβερνήτη τῆς πολιτείας ὡς «lex animata» βλ. W. ULLMANN, *The Development of the Medieval Idea of Sovereignty*, *English Historical Review* 64 (1949) 3 κ.ἐξ.· Ο ΙΔΙΟΣ, *Law and Politics in the Middle Ages. An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas* (=The sources of history: Studies in the uses of historical evidence), Cambridge 1975, σ. 60 κ.ἐξ., 92. Πρβλ. καὶ E. H. KANTOROWICZ, *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton 1957.

42. F. HERTTER, *Die Podestàliteratur Italiens in 12. und 13. Jahrhundert* [Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance, 7], Leipzig/Berlin 1910 (ἀνατ. Hildesheim 1973).

Oculus pastoralis του άνωνυμου⁴³, τὰ *Li Livres dou Tresor* του Μπρουνέττο Λατίνι⁴⁴ καὶ τὸ *Poema de regimine et sapientia potestatis* (*Comportamento e sagezza del podestà*) του Ὁρφίνου του Λόδι⁴⁵. Ὅπως καὶ ὁ *Defensor pacis*, τὰ προαναφερθέντα ἔργα φέρουν ἀνάγλυφη τὴ σφραγίδα μιᾶς ἐποχῆς ἰσχυρῶν ἀντιπαραθέσεων καὶ ἔντονων πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ζυμώσεων στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἰταλικῶν πόλεων-κρατῶν καὶ προβάλλουν ἐπιτακτικὰ τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀμερόληπτου καὶ ἀκέραιου «ποδεστά», ἀκλόνητα ταγμένου στὴν ἀπαρέγκλιτη τήρηση τῶν νόμων καὶ ἱκανοῦ νὰ προσφέρει τὰ ἐχέγγυα γιὰ τὴν ἰσορροπία ἀνάμεσα στὶς διάφορες κοινωνικὲς δυνάμεις. Πὰ νὰ φτάσουμε σὲ μία ἐπαρκῆ κατανόηση τῶν ἀπόψεων τοῦ Μαρσίλιου σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιείκεια καὶ τὴν ἀξία της γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ἡγεμόνα, εἶναι σημαντικό νὰ ἐπιχειρήσουμε μία πιὸ στενὴ ἐξέταση τοῦ ἱστορικοῦ ὑποβάθρου τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν του καὶ τὴ διακριβῶσι τῆς σχέσης τοῦ *Defensor pacis* μὲ τὶς δεσπόζουσες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες στὴν Ἰταλία τοῦ Ὑστερου Μεσαίωνα καὶ εἰδικὰ στὴν γενέτειρά του γύρω στὸ τέλος τοῦ 13ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰῶνα.

Ἡ δημιουργία τοῦ «ποδεστάτου» σημειώθηκε στὸ διάστημα 1190-1225. Ὁ διορισμὸς τῶν «ποδεστᾶ» θεωρήθηκε ἐγγύηση γιὰ τὴ συνοχὴ καὶ σταθερότητα τῶν πόλεων-κρατῶν, τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἐνιαίας κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ τὴν ἀποτροπὴ ἐσωτερικῆς διχόνοιας καὶ κοινωνικῶν τριγμῶν, στοὺς ὁποίους θὰ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν οἱ ἀνταγωνισμοὶ μεταξὺ τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν ἢ τοῦ λαοῦ καὶ τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας⁴⁶. Σὲ πολλὲς περι-

43. *Oculus pastoralis. Pascens officia et continens radium dulcibus pomis suis*, D. FRANCESCHI (ἐκδ.), *Memorie dell'Accademia delle Scienze di Torini/Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche* Ser. 4,11 (1966) 1-74.

44. BRUNETTO LATINI, *Li Livres dou Tresor*, F. J. CARMODY (ἐκδ.) [University of California, Publications in modern philology, 22], Berkeley/Los Angeles 1948.

45. ORFINI DA LODI, *Poema de regimine et sapientia potestatis* (*Comportamento e sagezza del podesta*), S. BOZZI (ἐκδ.) [Quaderni di studi lodigiani, 7], Lodi 1998 (ἀντ. 2001).

46. βλ. G. HANAUER, *Das Berufspodestat im dreizehnten Jahrhundert*, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 23 (1902) 377-426· D. WALEY, *The Italian City-Republics*, London 1969· L. SALVATORELLI, *L'Italia comunale dal secolo XI alla meta del secolo XIV*, Milano 1940. Γιὰ τὴν πολιτικὴ ὁργάνωση τῶν ἰταλικῶν κοινοτήτων γενικὰ βλ. M. ASCHERI, *Istituzioni medievali* (=Strumenti: Storia), Bologna 1999· A. PADOA SCHIOPPA, *Il diritto nella storia d'Europa*, τ. 1: *Il medioevo*, Padova 1995· P. GROSSI, *L'ordine giuridico medievale* [Collezione storica], Roma 1995· E. RUFFINI AVONDO, *I sistemi di deliberazione collectiva nel medioevo italiano*, Torino 1927· A. SOLMI, *Il comune nella storia del diritto*, Milano 1922. Γιὰ μιὰ πολὺτιμη ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τοῦ θεσμοῦ τοῦ ποδεστά βλ. H. J. BERMAN, *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge, Mass., σ. 386-403, καὶ τὰ ἀρθρα στὸ δίτομο συλλογικὸ ἔργο *I podestà dell'Italia comunale. Reclutamento e circolazione degli ufficiali forestieri (fine XII sec.-meta XIV sec.)*, J.-C. MAIRE

πτώσεις οί ποδεστά απέτυχαν νά ανταποκριθοῦν στὸν ρόλο τους καὶ νά λειτουργήσουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ παραταξιακὲς διαφορὲς καὶ συμφέροντα. Ὡστόσο ἡ ὑπαρξὴ τους συνδέθηκε μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κοινοτικοῦ συστήματος διακυβέρνησης τῶν πόλεων-κρατῶν τῆς κεντρικῆς καὶ βόρειας Ἰταλίας καὶ σηματοδοτεῖ μιὰ ἐνδιαφέρουσα περίοδο τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς μεσαιωνικῆς Ἰταλίας. Οἱ ἀρμοδιότητές τους ποίκιλλαν στὶς διάφορες πόλεις καὶ γι' αὐτὸ δύσκολα μπορεῖ νά γίνει λόγος γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς γενικοῦ σχήματος. Ὡστόσο, ἡ λειτουργία τοῦ ποδεστάτου παρουσιάζει κάποια γενικὰ χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα θὰ ἐκτεθοῦν συνοπτικὰ στὴ συνέχεια.

Οἱ ποδεστά ἐκλέγονταν συνήθως γιὰ ἕξι μῆνες ἀπὸ ἐπιτροπὴ ἡ ὁποία συγκροτεῖτο εἰδικὰ γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό. Ἡ ἐκλογή τους ἐπικυρωνόταν ἀπὸ τὸ νομοθετικὸ συμβούλιο τῶν κοινοτήτων. Οἱ ὑποψήφιοι γιὰ τὸ ποδεστάτο ἔπρεπε νά εἶναι εὐγενεῖς ἀπὸ ἄλλη περιοχὴ καὶ μὲ καλὴ νομικὴ κατάρτιση καὶ ἐμπειρία στὰ πολιτικὰ πράγματα. Ἀνάμεσα στὶς ἀρμοδιότητές τους ἦταν ἡ ἐκπροσώπηση τῆς πόλης στὸ ἐξωτερικόν, ἡ ἀνάληψη ἑνὸς μεγάλου μέρους τῶν κυβερνητικῶν ὑποθέσεων καὶ ἡ διοίκηση τοῦ στρατοῦ σὲ περίοδο πολέμου. Τὸ πιὸ σημαντικὸ καθήκον τους ὅμως ἔγκειτο στὴν ἀπονομὴ δικαιοσύνης, καθὼς οἱ ἴδιοι καὶ τὸ νομικὸ ἐπιτελεῖο τους, τὸ ὁποῖο στελεχωνόταν καὶ ἀπὸ δικαστὲς καὶ συμβολαιογράφους, εἶχαν ἐπιφορτισθεῖ μὲ τὴν ἐκδίκαση τῶν ποινικῶν καὶ ἀστικῶν ὑποθέσεων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τῶν καθηκόντων τους οἱ ποδεστά ἦταν ὑποχρεωμένοι νά καταθέσουν ὄρκο πίστης στὰ συντάγματα («statuti») τῆς πόλης. Στὸν *Liber de regimine civitatum* τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βιτέρμπο, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ἔργα τῆς ἰταλικῆς γραμματείας γιὰ τὸν ἰδανικὸ ποδεστά καὶ τὴν ὁργάνωση τῆς ἀριστερῆς πόλης-κράτους, ἐμπεριέχεται τὸ πρότυπο ἑνὸς τέτοιου ὄρκου⁴⁷. Τὰ συντάγματα τῶν ἰταλικῶν πόλεων προσέφεραν ἀκριβεῖς ὁδηγίες γιὰ τὸν

VIGUEUR (ἐκδ.) [Collection de l'École Française de Rome, 268] [Nuovi studi storici/Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 51], Rome 2000. Σύγκρινε καὶ τίς παλαιότερες μελέτες τῶν H. U. KANTOROWICZ, *Albertus Gandinus und das Strafrecht der Scholastik*, τ. 1-2, Berlin 1907 καὶ V. FRANCHINI, *Saggio di ricerche su l'istituto del podestà nei comuni medievali*, Bologna 1912. Σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς πρόσφατης ἔρευνας γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἰταλικῶν κοινοτήτων βλ. τὴν κατατοπιστικὴ παρουσίαση τοῦ E. E. COLEMAN, *The Italian communes. Recent work and current trends*, *Journal of Medieval History* 25 (1999) 373-397.

47. JOHANNES VITERBIENSIS, *Liber de regimine civitatum*, G. SALVEMINI (ἐκδ.), *Bibliotheca iuridica medii aevi*, III, Bologna 1901, σ. 217-280: *iuramentum vero potestatis sic solet a iudice computari: "Vos, domines B., iurabitis ad sancta dei Evangelia, que in manibus vestris tenetis, administrare res et negotia huius civitatis ad vestrum officium pertinentes et pertinentia, et regere, conducere, gubernare, manutenere et salvare hanc civitatem et eius comitatum et districtum, et omnes et singulos tam parvos quam magnos [...] et constitutum huius civitatis ad quod iuratis inviolabiliter observare sana et pura conscientia, salvis exceptis si aliqua fuerint exceptata,*

ἀποκλεισμό τοῦ ἐνδεχομένου μεροληψίας ἢ ὀλιγοψίας. Σύμφωνα μὲ αὐτὲς οἱ ποδεστὰ δὲν μποροῦσαν νὰ λάβουν πολιτικὲς ἀποφάσεις δίχως προηγουμένη συγκατάθεση τῶν συμβούλων τους καὶ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀνοίγουν τὴν ἀλληλογραφία τους ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ μόνο σὲ παρουσία τους. Μὲ τὸ πέρασ τῆς θητείας τους ὑποβάλλονταν σὲ διεξοδικὴ ἔρευνα ἀπὸ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ. Ἡ διαπίστωση περιπτώσεων καταστρατήγησης ἢ ὑπέρβασης τῶν νόμων συνεπαγόταν ἐπιβολὴ χρηματικῶν κυρώσεων.

Κατὶ ἀνάλογο ἴσχυε στὴν Πάδοβα, μιά ἀπὸ τὶς ἰταλικὲς πόλεις-κράτη μὲ ἰδιαίτερα μακρὰ παράδοση κοινοτικῆς ὁργάνωσης, ἡ ὁποία στὴ δεκαετία τοῦ 1290 ἔφτασε στὸ ἀπώγειο τῆς ἰσχύος της καὶ διαδραμάτισε ἀποφασιστικὸ ρόλο στὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς ἀνατολικῆς Λομβαρδίας. Τὸ πορτραῖτο τοῦ ἰδανικοῦ ἡγεμόνα, τὸ ὁποῖο εἰσηγεῖται ὁ Μαρσίλιος, ἐδράζεται σὲ μεγάλη κλίμακα στὸ πρότυπο τῆς διοικητικῆς ὁργάνωσης τῆς γενέτειράς του⁴⁸. Ἡ Πάδοβα διακρινόταν γιὰ ἓνα ἀρκετὰ πολὺπλοκο σχῆμα πολιτικῆς καὶ διοικητικῆς ὁργάνωσης. Τὸ σχῆμα αὐτὸ θεμελιωνόταν στὴν ἰδέα τοῦ ἀμοιβαίου ἐλέγχου τῶν διάφορων συμβουλίων καὶ ὁργάνων, τὰ ὁποῖα βρί-

remoto hodio, amore, dolo, amicitia, fraude, gratia et omni sophismate, ad sanum et purum communem nostrum intellectum [...] et communi Florentie promittitis observare, et observabitis bona fide et sine fraude, dolo, et sine omni sophismate (Κεφ. 38, 228 κ.ἐξ.). Πρβλ. τὸ ἄρθρο τοῦ G. FOLENA, *Parlamenti podestarili di Giovanni da Viterbo, Lingua nostra* 20 (1959) 97-105.

48. Ἡ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ πραγματικότητα τῆς Πάδοβα στὸ μεταίχμιο μεταξὺ 13ου καὶ τοῦ 14ου αἰῶνα στὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Μαρσίλιου ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ πρὶν σημαντικὰ προβλήματα τῆς ἔρευνας γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παδοβάνου στοχαστῆ. Βλ. σχετικὰ J. K. HYDE, *Society and Politics in Medieval Italy. The Evolution of the Civil Life, 1000-1350*, London 1973, σ. 189 κ.ἐξ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Padua in the Age of Dante*, Manchester 1966, σ. 210 κ.ἐξ.· A. GEWIRTH, *Marsilius of Padua and Medieval Political Philosophy* [Records of civilization, ed. under the auspices of the Department of History, Columbia University, 46], New York/London 1951, σ. 23 κ.ἐξ.· L. STIEGLITZ, *Die Staatstheorie des Marsilius von Padua, ein Beitrag zur Kenntnis der Staatslehre im Mittelalter* [Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance, 19], Leipzig/Berlin 1914 (ἀντ. Hildesheim 1971), σ. 21, 24, 31, 41, 43, 51· B. LABANCA, *Marsilio da Padova, riformatore politico e religioso del secolo XIV*, Padova 1882, σ. 5 κ.ἐξ.· C. W. PREVITE-ORTON, *Marsilius of Padua, Proceedings of the British Academy* 21 (1935) 149, 155 κ.ἐξ.· A. TOSCANO, *Marsilio da Padova e Niccolò Machiavelli* [L'interprete, 29], Ravenna 1981, σ. 11 κ.ἐξ.· 39 κ.ἐξ.· 67 κ.ἐξ.· 81 κ.ἐξ.· 97f κ.ἐξ.· D. HAY, *Europe in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, London 1966 (ἀντ. 1973)· D. NICHOLAS, *The Evolution of the Medieval World. Society, Government and Thought in Europe, 312-1500*, London/New York 1992 [μτφρ. MARIANNA TZIANTZHI, Ἡ ἐξέλιξις τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση καὶ σκέψη στὴν Εὐρώπη, 312-1500, Ἀθήνα 1999, σ. 679 κ.ἐξ.].· N. RUBINSTEIN, *Machiavelli and Florentine republican experience*, στό: *Machiavelli and Republicanism*, G. BOCK - Q. SKINNER - M. VIROLI (ἐκδ.) [Ideas in Context, 18], Cambridge 1990, σ. 12.

σκονταν κάτω από την συνεχή έποπτεία του «Consiglio». Αυτό αντιπροσώπευε το σώμα των πολιτών και των έναλασσομένων κατόχων των δημοσίων αξιωμάτων σε τακτικά διαστήματα⁴⁹. Η «universitas civium» της πολιτείας του Μαργσίλιου αντιστοιχεί στην «comunanza» («Comunancia» ή «Societas populi paduani») της Πάδοβας, το σύνολο των πολιτών της, δηλαδή των άρσενικών κατοίκων της πόλης, οι όποιοι διέθεταν περιουσία ύψους τουλάχιστον £25. Την αντιπροσώπευση των περίπου 10.000 πολιτών αναλάμβανε το «Consiglio Maggiore», το ανάλογο του όποιου είναι το σώμα των πολιτών ή το βαρύνον μέρος του. Στο «Consiglio», το όποιο το 1277 αριθμούσε 100 μέλη, είχαν άνατεθεί επίσης ή νομοθεσία και ή κατάρτιση των συνταγμάτων, καθώς και ό καθορισμός της διαδικασίας έπιλογής του ποδεστᾶ, του ανώτατου διοικητικού αξιωματούχου της πόλης, ό όποιος όνομαζόταν έτσι έπειδή άκριβώς κατείχε την ανώτατη έξουσία («potestas») στη διεκπεραίωση των διοικητικών και δικαστικών ύποθέσεων.

Σύμφωνα με τᾶ συνταγμάτα της Πάδοβα, ή λειτουργία του ποδεστᾶ συνίστατο πρώτιστα στην διαχείριση της δικαιοσύνης και την τιμωρία των παραβατών του νόμου, ό όποιος έπρεπε νᾶ περιλαμβάνει κάθε προβλέψιμη περίπτωση⁵⁰. Όποτε προέκυπταν προβλήματα έρμηνείας των συνταγμάτων και έμφανίζονταν περιπτώσεις γιά τᾶς όποιες δέν ύπῆρχαν διατάξεις, ό ποδεστᾶ μπορούσε νᾶ πράξει με βάση τᾶ ύπάρχοντα συντάγματα ή την προσωπική κρίση του. Μπορούσε γιά παράδειγμα νᾶ όρίσει ποινές, ἄν και ὄχι χωρίς τῆ συμφωνία των νομικών συμβούλων, τούς όποιους έφερε μαζί του και μισθοδοτούσε, και των έγγεγραμμένων δικαστών της πόλης⁵¹ ή της πλειοψη-

49. Για τᾶ παρακάτω βλ. την πιο σημαντική μέχρι σήμερα εργασία γιά την πολιτική ιστορία και οργανωτική δομή της ύστερομεσαιωνικής Πάδοβας, HYDE, Padua in the Age, ό.π. Πρβλ. έπιπλέον την πιο πρόσφατη μελέτη της SILVANA COLLODO, Una società in trasformazione. Padova tra XI e XV secolo, Padova 1990, ὅπως έπίσης και B. J. KOHL, Padua under the Carrara, 1318-1405, Baltimore/London 1998.

50. *Statuti del comune di Padova dal secolo XII all'anno 1285*, A. GLORIA (έκδ.), Padova 1873, ὅπου και οἱ παραπομπές στη συνέχεια: *Statuimus quod potestas Padue et iudices potestatis simul possint et sine officialibus comunis padue et sine errorum concilio facere omnes condemnationes et absolutiones omnium malefactorum. intelligendo maleficia de quibus fit mencio in secundo libro statutorum comunis padue sub rubrica de forbantis in secundo* (Aq. 34, σ. 19). *Et omnia alia maleficia et negotia et delicta quibus certa pena imposita est vel determinata per statuta vel ordinamenta seu banna comunis padue. Et si potestas*. Βλ. και HYDE, Padua in the Age, ό.π., σ. 23 κ.έξ.

51. *Et fiant dicte condemnationes et absolutiones secundum statuta et ordinamenta comunis padue in illis casibus qui determinati sunt per statuta et ordinamenta comunis padue. In illis vero casibus qui non sunt determinati per dicta statuta et ordinamenta dicte condemnationes et absolutiones fiant secundum iura comunia* (Aq. 35, σ. 20). *In aliis factis in quibus certa banna*

φίας τῶν «anziani» γιὰ τὶς περιπτώσεις ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐπιβληθεῖ ἡ ποινὴ τῆς ἐξορίας⁵². Τέλος, ἂν ὑπῆρχαν ἀντιφάσεις ἀνάμεσα σὲ δυὸ συντάγματα, ὁ ποδεστᾶ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει τὴν ἀπόφαση τοῦ συμβουλίου τῆς πόλης⁵³. Βέβαια, δὲν ἔλειψαν ἀπόπειρες διεύρυνσης τοῦ κύκλου ἁρμοδιοτήτων τοῦ ποδεστᾶ. Τὸ 1261 ἀποφασίστηκε ὅτι ὁ ἴδιος θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα σύμφωνα μὲ τὴ δική του κρίση ἢ τὴν κρίση τῶν νομικῶν συμβούλων του νὰ αὐξήσει τὶς ποινὲς γιὰ ἐπανάσταση καὶ φόνο⁵⁴. Ἀπὸ τὸ 1266 ἡ ἐπιβολὴ τῶν ποινῶν γιὰ ποινικὰ ἐγκλήματα ἀφῆθηκε στὴν κρίση τοῦ ποδεστᾶ⁵⁵. Τὴν ἐπόμενη χρονιά τὰ συντάγματα ὄρισαν ὅτι ὁ ἴδιος καὶ τὸ νομικὸ ἐπιτελεῖο του θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναλάβουν τὴν ἐκδίκαση ὅλων τῶν ποινικῶν ὑποθέσεων μόνο ὕστερα ἀπὸ συναίνεση τῶν δικαστῶν τῆς πόλης. Γεγονὸς εἶναι ὅτι σὲ γενικὲς γραμμὲς τὰ συντάγματα ἀντικατοπτρίζουν τὴν ἀγωνιώδη προσπάθεια τῶν Παδοβάνων γιὰ περιορισμὸ τῆς ἐξουσίας τοῦ ποδεστᾶ καὶ εἰσαγωγὴ ἀσφαλιστικῶν δικλείδων καὶ μέτρων γιὰ τὸν ἀδιάλειπτο καὶ ἀποτελεσματικὸ ἔλεγχο τῶν δραστηριοτήτων του. Οἱ προαναφερθεῖσες τροποποιήσεις δὲν σήμαιναν παραχωρήσεις στὴν αὐθαίρετη ἐξουσία τοῦ ποδεστᾶ, ἀφοῦ τὸ «arbitrium» ἴσχυε γιὰ δυὸ μῆνες⁵⁶ καὶ γιὰ αὐξηση, ὅχι γιὰ μείωση τῶν ποινῶν⁵⁷. Τὸ 1277 ἀποφασίστηκε ἡ ὀριστικὴ ἄρση τοῦ «arbitrium»⁵⁸.

sunt statuta liceat potestati punire delinquentes suo arbitrio cum consilio tamen et voluntate omnium officialium vel maioris partis (Aq. 37, σ. 21). Βλ. E. SALZER, Über die Anfänge der Signorie in Oberitalien. Ein Beitrag zur italienischen Verfassungsgeschichte [Historische Studien, XIV], Berlin 1900/ Vaduz 1965, σ. 68 - GEWIRTH, Marsilius, ὁ.π., σ. 24. Πρβλ. ἐπίσης *In negociis super quibus generalia banna scripta sunt. plusquam scriptum est potestas non auferat neque ipsa mutet nec banna generalia ponat sine communi consilio (a) padue vel maioris partis consilii. Penas vero pro contemptu aliisque emergentibus negociis super certas personas vel loca et generaliter super omnes personas vel bona. bona fide imponere liceat cum consilio officialium vel maioris partis. et tunc certa banna imponi possint et non possit adici (addici) plus vel minus ad voluntatem potestatis. et si nova banna ut dictum est imposuerit vel penas ultra que in eis continebuntur non auferat. dum tamen teneatur ad absolvendum vel condemnandum secundum quod maior pars officialium fuerit in concordia* (Aq. 38, σ. 21).

52. Aq. 85, 767, 769.

53. *Statutum aliquod non debeat interpretari nisi in consiliis comunis padue. et interpretari debeat eo modo et forma quo absolvuntur statuta in ipsis consiliis. Item potestas et quilibet de sua familia et anciani sacramento teneantur non abellire partes nec propositiones. nec desabellire (a) in consiliis de quibus voluerint habere consilium. et qui contrafecerit solvat comuni padue libras viginquinque pro quolibet et qualibet vice* (Aq. 32, σ. 19).

54. Aq. 766 καὶ 767.

55. Aq. 89.

56. Aq. 91.

57. Aq. 80.

58. Aq. 88.I.

Ὁ ποδεστὰ εἶχε τὸ χρέος νὰ ἀφιερωθεῖ στὴν ἐνδελεχῇ σπουδῇ τῶν νόμων τῆς πόλης καὶ νὰ ἀκολουθεῖ πιστὰ τὰ συντάγματα, ἐνῶ δὲν εἶχε σὲ καμιά περίπτωση τὸ δικαίωμα νὰ ἀμφισβητήσῃ τὸ περιεχόμενο τῶν νόμων ἢ νὰ ἐναντιωθεῖ σὲ αὐτούς, νὰ ἀναλάβῃ ὅποιεσδήποτε νομοθετικές ἀρμοδιότητες⁵⁹ καὶ νὰ ἐπιχειρήσῃ ἀλλαγές τῶν διατάξεων τῶν συνταγμάτων σχετικὰ μὲ τὶς ποινές⁶⁰, διαφορετικὰ τὸν περίμενε ποινὴ ἢ καθαίρεση ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ τῆς παραβίασης⁶¹. Οἱ Παδοβάνοι εἶχαν μεριμνήσῃ καὶ γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τοῦ ἐνδεχομένου ὁ ποδεστὰ ὡς ἀνώτατος δικαστὴς νὰ εὐνοήσῃ κάποιες παρατάξεις. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ οἱ ὑπάλληλοί του, ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς διοικητικῆς πυραμίδας πρὸς τὰ κάτω, ὑπόκειντο στὴν αὐστηρὴ καὶ ἀδιάκοπη ἐπιτήρηση τῆς ἐπιτροπῆς τῶν τεσσάρων «cataveri», ἡ ὁποία εἶχε συσταθεῖ ἀπὸ τὸ «Consiglio Maggiore» γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ καὶ ἀπαρτιζόταν ἀπὸ ἓναν δικαστὴ, δύο «milites» καὶ ἓναν ἐκπρόσωπο τοῦ λαοῦ. Αὐτὴ ἡ ἐπιτροπὴ ἀσκοῦσε ἀδιάλειπτη ἐποπτεία στὶς δραστηριότητες τοῦ ποδεστὰ καὶ τῶν ὑπαλλήλων του, ὥστε νὰ ἀποσοβῇ ἔγκαιρα καὶ νὰ τιμωρήσῃ ἀπόπειρες κατάχρησης ἐξουσίας ἢ δωροδοκίας⁶².

Ὁλοκληρώνοντας αὐτὴ τὴν ἀδρομερῇ περιγραφὴ τοῦ ρόλου τοῦ ποδεστὰ στὴν μεσαιωνικὴ Πάδοβα ἂς προστεθεῖ ὅτι στὸν ποδεστὰ ἀπαγορευόταν ρητὰ νὰ φέρεῖ τὴν οἰκογένειά του μαζί του, νὰ παντρευτεῖ γυναῖκα ἀπὸ

59. *Nec possit tolli minui vel mutari aut interpretari in toto vel in parte per consilium nec per statutum aliquod de novo conditum vel condendum neque per potestatem neque per anziani. et si potestas contrafecerit solvat de suo comuni padue libras mille. anziani comunance libras quingentas pro quolibet. et quilibet anzianus fratularum libras trecentas* (Αρ. 2.Ι, σ. 7).

60. *In negociis, super quibus generalia banna scripta sunt, plus quam scriptum est, potestas non auferat neque ipsa mutet.* (Αρ. 38).

61. Πὰ παράδειγμα: *Potestas padue teneatur et debeat omnes reformationes maioris consilii observare et eas executioni mandare usque ad proxime quindecim dies venturos postquam fuerit reformatum. et si poterit ante dictum terminum executioni mandare eas. teneatur sub pena librarum centum pro qualibet reformatione non observata.* (Αρ. 52, σ. 25). Πὰ περισσότερες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸ ὕψος τῶν ποινῶν γιὰ τὸν ποδεστὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα στελέχη τοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ τῆς Πάδοβας σύγκρινε τὰ ἀκόλουθα χωρία: Αρ. 1.Ι, σ. 6-7· Αρ. 54, σ. 25.

62. HYDE, Padua in the Age, ὅ.π., σ. 211. Πρβλ. G. MASI, Il sindacato delle magistrature comunali nel sec. xiv, *Rivista italiana per le scienze giuridiche* n.s. 5 (1930) 43-115, 333-411. Πὰ τὸ ἀξίωμα τῶν τεσσάρων «cataveri» βλ. τὰ σχετικὰ χωρία ἀπὸ τὰ συντάγματα τῆς Πάδοβας: Αρ. 94, σ. 37· Αρ. 95.Ι, σ. 37· Αρ. 96, σ. 37· Αρ. 102, σ. 39. Βλ. ἀκόμη Αρ. 613-627, σ. 201-213. Πρβλ. παρεμπιπτόντως προγραμματικά: JOHANNES VITERBIENSIS, Liber de regimine civitatum, ὅ.π., *Inter cetera vero, que nove conveniunt potestati, hoc precipue eidem creditur convenire, ut veteris potestatis animum sanare, linire et [d]incorare studeat et procuret, eidem conferendo honorem in quibus poterit tam in suo regimine, quam in exitu et recessu ipsius attemptius providendo, ne tempore syndicationis et rationis reddende ultra quam debeat et in quibus non debeat indebite molestetur* (Κεφ. 54, σ. 233).

την κοινότητα την οποία κυβερνοῦσε, νὰ ἀποκτήσει γῆ, νὰ ἀναπτύξει φιλικές σχέσεις μὲ πολίτες ἢ νὰ ἐπιδίδεται σὲ συζητήσεις στὸ δρόμο, γενικὰ νὰ λαμβάνει ἢ νὰ δέχεται προσκλήσεις γιὰ φαγητὸ ἢ ποτό, νὰ συμμετέχει σὲ γιορτὲς ποὺ θὰ λάμβαναν χώρα ἔξω ἀπὸ τὸ Κυβερνεῖο (Palazzo Commune) καὶ νὰ ἐγκαταλείπει τὴν περιφέρεια τῆς πόλης χωρὶς τὴν ἔγκριση τοῦ συμβουλίου⁶³.

Συμπερασματικὰ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ βάθος τῆς παρουσίας τῆς ἐπιείκειας, ὅπως ἀναπτύσσεται στὸν *Defensor pacis*, βρίσκεται ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ ἡγεμόνα ὑπόκειται σὲ αὐστηρὰ ὅρια. Ὁ Μαρσίλιος περιγράφει χαρακτηριστικὰ τὸν ἡγεμόνα μὲ βάση τὸ νεοπλατωνικὸ σχῆμα «πρῶτη-δεύτερη αἰτία» ὡς τὴν ὀργανικὴ ἢ ἐκτελεστικὴ αἰτία («*secundaria vero quasi instrumentalis seu executiva causa effectiva*») τοῦ «*legislator humanus*»⁶⁴. Ἡ ἀποτίμηση τῆς ἀντίληψης τοῦ Μαρσίλιου γιὰ τὴν ἐπιείκεια μπορεῖ νὰ ρίξει ἐπιπλέον φῶς στὰ σημεία ἀπόκλισης τῆς πολιτικῆς θεωρίας του ἀπὸ τὴν πολιτικὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν προγενέστερη παράδοση τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας. Ταυτόχρονα, μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴν βαθύτερη διερεύνηση τῶν ἱστορικῶν συντεταγμένων τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Μαρσίλιου καὶ τῆς σύνδεσής της μὲ τὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐξελίξεις, ποὺ σημειώθηκαν στὴν Πάδοβα τῆς περιόδου ἀνάμεσα στὸ τέλος τοῦ 13ου καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 14ου αἰώνα.

63. Π.χ. Statuti, σ. 18, 28, 30.

64. *DPI*.XV.4.

SUMMARY

THE RECEPTION OF ARISTOTLE'S CONCEPT OF EQUITY IN THE POLITICAL THOUGHT OF MARSILIUS OF PADUA AND THE POLITICAL AND SOCIAL REALITIES PREVAILING IN PADUA AT THE TURN OF THE 14TH CENTURY

This paper focuses on Marsilius of Padua's notion of equity and the way it relates to Aristotle's doctrine of equity, as presented in the *Nicomachean Ethics*. Our central aim is to place Marsilius into the broader context of the discussions on the nature and importance of equity which took place in the Latin, Islamic, and Jewish philosophy of the Middle Ages. Marsilius views equity as complementary to law in cases that are not foreseen by the latter. He thus considers equity as one of the desirable qualities of ideal ruler which provides him with guidance, especially with respect to his emotions, in cases where the law is deficient. In typical medieval fashion, Marsilius looks upon the ruler as the highest judge inside the civil community whose primary task consists of the administration of justice. Equity is indispensable for the ruler's filling out the gaps left by law, yet the ruler has no right tampering with the existing legal framework and attempting any modifications of it. He is the executive organ of the "legislator humanus", that means of the whole body of the citizens or the weightier part thereof, and has to follow consequently and enforce the laws made by the former, in order to avert civil strife and intestine disturbances, and guarantee the inner stability and endurance the political community. Marsilius highlights the functional aspects of equity in the sphere of justice. The ideal political community, as envisaged by Marsilius, presents glaring analogies to Padua's political organisation in the period of her communal government. As in Marsilius political theory, Padua's podestà, the highest executive organ of the commune, was obliged to act according to the statutes of the city and could be punished or even deposed in case he violated them.

VASILEIOS SYROS